

Олексій Розумний

ДЕКОНСОЛІДУЮЧІ СТРАТЕГІЇ ІСТОРИЗАЦІЇ ЯК ВИКЛИК НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ

У статті розглянуто роль політичної конкуренції у формуванні державної політики пам'яті в Україні. Проаналізовано суперечності між національною політикою пам'яті та деконсолідуючими стратегіями історизації, до яких вдаються суб'єкти політичного процесу. Простежено використання в українській політиці для дискредитації опонентів ярлика «фашизму» та його вплив на політичну свідомість українців.

Ключові слова: національна пам'ять, політика пам'яті, ігри з пам'яттю, стратегії історизації, фашизм.

Rozumnyi O. Dis-consolidation historizational strategies as a challenge to the national politics of memory. This article reviews the role of political competition in formation of the national policies of

memory in Ukraine. Contradictions of national policies of memory and disconsolidating historization strategies, used by stakeholders of the political process are analyzed. Using the label «fascism» in the Ukrainian policies to discredit opponents, and its impact of it on the Ukrainian political consciousness is traced.

Key words: *national memory, memory politics, games with memory, historizational strategies, fascism.*

Історію віддавна використовували як аргумент у політиці: від обґрунтування династичних претензій на трон до національних гранд-наративів, що виступають своєрідним катехізисом для групової ідентичності модерних націй. Кожна політична спільнота зацікавлена у виробленні узгодженого бачення свого минулого як передумови спільного погляду в майбутнє. У ХХ–ХХІ століттях законодавче вирішення деяких особливо дражливих конфліктів історичної пам'яті набуло поширення навіть серед демократичних держав. Різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективних уявлень про минуле, в українському науковому дискурсі дістало назву «політика пам'яті» [1, с. 570–571].

Аналітична доповідь, підготовлена експертами Національного інституту стратегічних досліджень у 2015 році, визначає окремим завданням щодо консолідації українського суспільства вироблення ефективної політики національної пам'яті, спрямованої на подолання рудиментів радянської ментальності, історичних міфів і сформованих на їх основі антиукраїнських за суттю стереотипів суспільної свідомості [2, с. 364]. Подібна постановка завдань не нова. Так, у доповіді за 2006 рік уже йшлося про те, що формування сучасного історичного нарративу, відродження культури і традицій ретрансляції пам'яті поколінь має стати предметом державної політики [3, с. 40]. За часів президентства В. Ющенка було створено Інститут національної пам'яті, що серед своїх завдань мав «відновлення об'єктивної та справедливої історії українського народу» і навіть «пропагування древності української нації та її мови» [4]. Однак справа виявилася значно складнішою, ніж здавалося спочатку. Ініціативи В. Ющенка зіткнулися зі значним опором серед українського політикуму та в органах влади, стали мішенню бурхливої критики з боку політичних суперників.

Аналітична записка, датована січнем 2010 року, констатує значні труднощі в сфері політики пам'яті. Так, «принциповість позиції та рішучість дій у справі формування колективних уявлень про минуле стали однією з причин загострення внутрішньо- і зовнішньополітичної полеміки навколо питань історичної пам'яті» [5]. «Державна політика пам'яті також характеризується відсутністю цілісності. Відчутними є контрверсії офіційних комеморативних заходів у регіональному вимірі. Неконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле спостерігається в діяльності різних гілок влади. Якщо низка актів Президента України спрямовується на декомунізацію національної пам'яті, то Верховна Рада України може діяти у протилежному напрямі, ухвалюючи, наприклад, постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України. Політичний дискурс характеризувався гострою полемікою і щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви, трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни. Триває дискусія навколо тем Голодомору, діяльності Української повстанської армії, статусу України у складі СРСР тощо. Різновекторні репрезентації історії суттєво заважають формуванню національної пам'яті» [5]. Після 2010 року ці суперечності лише загострювалися, про що йтиметься далі.

Як бачимо, суб'єктно-об'єктна формула відносин «держава–суспільство» дуже спрощено описує реальність у сфері політики пам'яті. Почасти тому, що не варто применшувати роль позадержавних чинників, але почасти й тому, що держава як єдиний суб'єкт – це скоріше філософська абстракція, ніж політична реальність. На практиці ж люди, покликані приймати державницькі рішення, мають безліч інших мотивацій, у тому числі й зумовлених особливостями функціонування конкретної політичної системи. Аналізу труднощів, що виникають перед національною політикою пам'яті в українських реаліях, і присвячена ця стаття.

Сучасні політологічні дослідження констатують негативний вплив внутрішньополітичної боротьби на формування неконфліктної, інтегрованої історичної пам'яті в Україні. Так, О. Волянук зазначає, що виборчі перегони та подальші кадрові зміни в структурі державного управління призводять до стихійних і кардинальних поворотів у стратегії державної політики пам'яті, вказує на перевагу

локальної лояльності над загальнонаціональною, регіональний партикуляризм і ситуаційність державних рішень у галузі політики пам'яті [6, с. 14]. К. Євсєєв зауважує, що контрверсійні уявлення про минуле використовуються політичними суб'єктами з метою консолідації власних електоральних груп [7, с. 15].

Після подій на Донбасі серйозність наслідків «політичних ігор з пам'яттю» стала очевидною. Пам'ятники Леніну, георгіївські стрічки та інші символи з минулого відіграють важливу роль у драмі, що розгулялась Україною в останні кілька років. Ця думка привертає увагу не лише політологів, а й ширшого кола інтелектуалів, зокрема, журналістів. Варто відзначити статтю М. Віхрова з промовистим заголовком «Як культ Перемоги допоміг почати війну на Донбасі». Автор прослідковує становлення войовничого «антифашистського» дискурсу в регіоні і відзначає (окрім російського інформаційного впливу) важливу роль місцевих політичних еліт, котрим після поразки у 2004 році потрібний був ефективний інструмент для мобілізації електорату [8].

Нам безвідповідальна інструменталізація історичної пам'яті бачиться загальноукраїнською проблемою, хоч на Донбасі вона набула, напевне, найбільш драматичних форм. Далі ми спробуємо прослідкувати динаміку цього явища та з'ясувати його наслідки для українського суспільства.

На момент проголошення незалежності України у 1991 році історична пам'ять українців уже була значною мірою розколота на власне українську (самостійницьку) і «пострадянську» моделі [9; 10]. «Війна пам'ятників», звернення до Верховної Ради з вимогами засудити, чи навпаки, офіційно визнати діяльність ОУН-УПА – все це почалося ще до проголошення незалежності і тривало з різною інтенсивністю до другої половини 90-х років. Розкол цей мав досить чітку регіональну специфіку. На Заході України ще в часи перебудови відбувалися мітинги із закликами до відродження національної символіки та визнання УПА воюючою стороною. Демократично обрані місцеві ради ініціювали процес заміни радянської символіки на українську, перейменування вулиць, відновлення могил полеглих у лавах УПА та інших антирадянських збройних формувань, тоді як КПУ легальними і нелегальними способами безуспішно намагалася

їм протистояти [9]. В той же час на Сході і Півдні радянська символіка залишалася практично недоторканою і не стала темою політичних протистоянь, а відновлена в 1993 році КПУ регулярно отримувала тут найвищу підтримку по багатомандатному округу аж до парламентських виборів 2006 року [11].

За цих умов два перші Президенти України сприймали історичну пам'ять як простір для маневру. Електоральна стратегія Л. Кравчука була орієнтована на поміркованого виборця. У 1991 році в другому турі йому вдалося заручитись підтримкою комуністів, що не могли допустити перемоги «націоналіста» В. Чорновола [12, с. 288]. В подальшому Л. Кравчук загравав із націонал-демократичними силами, навіть публічно згадуючи про те, як сам у дитинстві носив їжу повстанцям, однак надати офіційного статусу учасників війни бійцям УПА так і не наважився. Такі важливі дати з «національного» історичного канону, як 50-річчя від заснування УПА і роковини Голодомору, пройшли не поміченими владою [10].

На відміну від свого попередника, Л. Кучма активно користувався правом Президента призначати офіційні комеморативні заходи. Втім, політика пам'яті за його часів мала еклектичний характер. У 1999 році Л. Кучма своїм указом встановив як офіційне свято День соборності України (на день злуки УНР і ЗУНР), а вже через місяць повернув до переліку державних свят вилучений із нього раніше День захисника вітчизни 23 лютого (колишній день Червоної армії). Посмертне присвоєння звання Героя України Августина Волошину (президенту Карпатської України) і встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору сусідило з поновленням традиції відзначати 1 травня. Л. Кучма запровадив також нове свято – День партизанської слави. Призначене на 22 вересня, воно виразно передувало Дню УПА 14 жовтня. Також у 2000 році Верховна Рада України з подання Організації ветеранів України ухвалила Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». День Перемоги було визнано офіційним державним святом України, також закон містив вимогу «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни в наукових дослідженнях, науково-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації» [9]. Такі кон'юнктурні рішення формально закріплювали роздвоєність історичної свідомості українців.

Водночас, саме Л. Кучмою вперше на державному рівні було використано ярлик «фашистів» як зброю проти політичних опонентів. У відповідь на акцію «Україна без Кучми», що розпочалася взимку 2000–2001 років, з'явилася «Заява трьох», підписана Президентом, Головою Верховної Ради І. Плющем та Прем'єр-міністром В. Ющенком. «Досить придивитися ближче до їхньої символіки та гасел, – йшлося в заяві про учасників УБК – до атрибутів, якими обставляються театральні політичні шоу, щоб переконатися: перед нами – український різновид націонал-соціалізму. (...) Не слід забувати уроки історії – згадаймо, з чого і як починався фашизм» [13]. Це була спроба дегуманізувати своїх політичних опонентів в очах суспільства перед силовим придушенням протестних акцій, що й відбулося в березні 2001 року.

Подальшого розвитку ця політтехнологія набула з наближенням президентської кампанії 2004 р. За іронією долі, головною її мішенню став один із підписантів «Заяви трьох» Віктор Ющенко. Принаймні восени 2003 року на «антиющенківських» мітингах використовувалися плакати на зразок «ні фашизму», як «чорний піар» – «Ющенко – за чистоту нації» та ін. [14].

За інтенсивністю використання брудних виборчих технологій кампанія 2004 року залишила далеко позаду попередні [15]. Спекуляції на темі «фашизму» найбільш рейтингового опозиційного кандидата також досягли апогею. Окрім агітації, використовувалися провокативні акції, такі як витриманий у псевдо-нацистській естетиці марш УНА, організатори якого заявили про підтримку Ющенка, при цьому демонстративно здіймаючи руки у «нацистському вітанні». Справжнім подарунком для політтехнологів штабу В. Януковича став виступ О. Тягнибока на горі Яворина. Відеофрагмент виступу, де він на фоні намету з «помаранчевою» символікою закликав «боротися з жидвою та іншою нечистю» облетів центральні телеканали [16]. З допомогою «темників» [15, с. 29–30] цей та інші інформаційні приводи цілеспрямовано тиражувалися через ЗМІ, паралельно із закликами чинити опір фашизму, будь-що не допустити перемоги «помаранчевих». Інакше Україну чекали страшні лиха і «повне знищення Донбасу» [14]. Таким чином суспільству нав'язувався «антифашистський» дискурс, розрахований на носіїв (пост)радянської моделі історичної пам'яті.

Після перемоги В. Ющенка регіонали зберегли значний контроль над інформаційним простором і продовжували використовувати риторичу «боротьби з фашизмом» за кожної зручної нагоди. За таких умов політика пам'яті, здійснювана в 2005–2010 роки, не змогла суттєво вплинути на історичну свідомість жителів Півдня та Сходу України [17], а деякі кроки навпаки, були використані опонентами для посилення «антифашистської» істерії. Так, присвоєння Степанові Бандері звання Героя України вилилось у грандіозну епопею публічних дискусій на тему «ОУН-УПА: злочинці чи герої?». В радянському історичному каноні на це питання вже закладена однозначна відповідь. Тема ОУН-УПА стала тією ланкою, що допомогла пов'язати міф «Великої Вітчизняної» із сучасністю, актуалізувати його.

З приходом до влади В. Януковича радянська модель пам'яті про Другу світову війну активно пропагувалася на державному рівні, оскільки була тією «мовою», якою Партія регіонів переконувала «свій» електорат боротися з її політичними опонентами. Однак радянський історичний канон при цьому зазнавав деформації. Якщо в СРСР протистояння Червоної армії і УПА було лише одним із рядових сюжетів, то тепер ця тема навмисне гіперболізувалася. У Луганську з помпою було відкрито пам'ятник жертвам УПА, а місцевим медіа-героєм став ветеран НКВС, що на камеру розповідав, як розправлявся з повстанцями [8]. Ідеальним «спаринг-партнером» у цій політичній грі на полі історії для Партії регіонів і КПУ стало ВО «Свобода». Побудувавши свою риторичу на контрверсії «антифашистській» пропаганді, свободівці зуміли акумулювати націоналістичний і найбільш протестний електорат в умовах кризи «помаранчевого» табору. Марші на 14 жовтня і сутички на 9 травня додавали популярності обом сторонам політичного протистояння серед «своїх» виборців. Відтоді на екранах телевізора завирувала боротьба між прихильниками УПА та НКВС, а принаймні частина суспільства все дужче занурювалася у симулятор 40-х років.

Щоб позначити використання уявлень про минуле з прагматичною політичною метою, ми послуговуємося поняттям «стратегії історизації», запропонованим французьким політологом Жоржем Мінком. Він називає стратегії історизації «найзагальнішим спільним знаменником розмаїття інституційних політик і практик вирішення

конфліктів пам'яті, а також поведінки задіяних у цих процесах суб'єктів». Ця поведінка заснована на переконанні, що репрезентації історичних фактів мають мобілізаційний потенціал, котрий підвищує політичну вагомість акторів [18, с. 73].

Аналізуючи роль історичного дискурсу у політичному житті багатьох європейських країн, Ж. Мінк констатує, що сюжети й образи з минулого, присутні в суспільній свідомості, можна описати як «запаси пам'яті». Цей своєрідний ресурс може бути реактивований (тобто вплетений у поточний політичний контекст) і використаний для мобілізації суспільства чи певних його груп [18, с. 75]. В цьому й полягає загальний принцип стратегій історизації, до яких вдаються політичні гравці. Мобілізаційні заходи, котрі апелюють до конфліктного минулого, грають проти тенденції примирення, що її застосовують національні та міжнародні інститути разом з неформальними групами та громадськими організаціями [18, с. 77].

Подібну картину можемо спостерігати в Україні: об'єктивно держава як інститут зацікавлена в консолідації суспільства в рамках єдиної політичної нації, в той час як окремі політичні діячі, партії і групи інтересів використовують «больові точки» пам'яті з метою завоювання електоральних симпатій чи/та дискредитації опонентів. Щоб описати ці дві різноспрямовані тенденції, ми говоримо про національну політику пам'яті і деконсолідуючі стратегії історизації. «Національну» – тому що метою такої політики є утвердження спільної національної ідентичності. «Деконсолідуючі» – тому що саме такими є наслідки електоральних ігор із пам'яттю в загальнонаціональному масштабі.

Ситуацію ускладнює той факт, що войовнича пам'ять про «Велику Вітчизняну війну з фашизмом» стала одним зі стовпів російської пропаганди. За таких умов українські політичні сили, орієнтовані на використання пострадянської моделі пам'яті для мобілізації електорату, стають об'єктивним союзником російської пропаганди, адже від збереження радянських міфів залежить їхній успіх у боротьбі за владу. Відбувається «дифузія» міфів і символів. Так, популяризована режимом Путіна георгіївська стрічка швидко стала фетишем для українських послідовників радянської моделі пам'яті і на офіційному рівні використовувалася за часів президентства В. Януковича. В той же час, у російській масовій культурі приділяється

велика увага Степану Бандері і діяльності УПА, а ширше – негативно-му образу «бандерівця» [19;20]. Дискурсивна близькість риторики Партії регіонів, КПУ і російської пропаганди полегшувала асиміляцію «руським миром» окремих мешканців України, мобілізованих «антифашистською» риторикою. Взаємовпливу російської історичної політики та «війн пам'яті» в Україні ми присвяtimo одну із наступних статей.

Отже, за умов співіснування в українському суспільстві різних моделей історичної пам'яті і тліючих конфліктів на цьому ґрунті серед політичних сил набули поширення спроби мобілізувати свій потенційний електорат, запозичуючи образ ворога із колективних уявлень про минуле. Нам вдалося прослідкувати використання ярлика «фашистів» в українській політиці принаймні з початку 2000-х років. Така практика може бути позначена як «стратегія історизації». Останні, на відміну від національної політики пам'яті, не передбачають пошуку консенсусного бачення минулого, а навпаки, мають деконсолідуючий характер відносно політичної спільноти, у якій застосовуються. Засилля минулого у політичній дискусії призводить до загострення протиріч історичної пам'яті, адже історичний дискурс «заражається» характерним для виборчих перегонів духом антагонізму. Ярлики, навішені на політичних опонентів, неминуче розповзаються на їхніх прихильників, налаштовуючи одну частину суспільства проти іншої. Таким чином, електоральні стратегії історизації завдають подвійної шкоди, заводячи політичну дискусію на манівці і перешкоджаючи формуванню єдиної національної пам'яті.

Під впливом політичних спекуляцій українська та пострадянська моделі історичної пам'яті зазнали суттєвих деформацій, акцентуючись на найбільш антагоністичних символах і тих сторінках історії, що здатні викликати найбільше протистоянь у суспільстві. За таких умов національна політика пам'яті, спрямована на деконструкцію радянського історичного канону, викличе значний опір його носіїв, однак відмова від такої політики означатиме збереження і поглиблення вразливості українського суспільства до російської пропаганди, що використовує «дискурсивний код» (пост)радянської моделі пам'яті.

1. Політична енциклопедія / Редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.
2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – 684 с.
3. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році: експертна доповідь / відп. ред. В. І. Тищенко. – К., 2006. – 256 с.
4. Положення про Український інститут національної пам'яті. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 р. № 927 // Офіційний вісник України. – 2006 р. – № 27. – С. 83.
5. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка; Національний інститут стратегічних досліджень при Президенту України [Електронний ресурс] / І. Симоненко – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>
6. Воляннюк О. Я. Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні / О. Я. Воляннюк: – автореф. дис. ... к. політ. н.; за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 20 с.
7. Євсєєв К. В. Дискурс політики історичної пам'яті в Україні: – автореф. дис. ... канд. політ. н. за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / К. В. Євсєєв. – Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – 20 с.
8. Вихров М. Как культ победы помог начать войну на Донбассе [Електронний ресурс] / М. Вихров – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/rus/politics/5518fee2d3b63/>
9. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества [Електронний ресурс] / В. Гриневич. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gri24.html>
10. Гриневич В. Війна за війну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu>
11. Electoral Geography 2.0 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.electoralgeography.com/new/en/countries/u/ukraine>
12. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці/ В. М. Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
13. Звернення Президента України Леоніда Кучми, Голови Верховної Ради Івана Плюща та Прем'єр-міністра Віктора Ющенка до українського народу. Цит. за: Як починався «український фашизм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2001/02/14/2981881/>
14. Солодько П. Опозиція – фашисти! Як це було 10 років тому [Електронний ресурс] / П. Солодько. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/05/24/124685/>

15. Засоби масової інформації та брудні виборчі технології: президентські вибори 2004 року в Україні: аналітичний звіт. – Харків: ІПГД, 2005 – 67 с.
16. Лещенко С. Політтехнолог влади, або Секрети інформаційної політики каналу «Інтер» [Електронний ресурс] / С. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2014-03-29/92074>
17. Пилявець Р. І. Пам'ять про Другу світову як проблема сучасного українського соціуму / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 9. – С. 184–201.
18. Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Жорж Мінк // Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). – Ч. 15(4). – Київ, 2009. – С. 63–77.
19. Російська книжкова пропаганда: бандерівці-нацисти і стрелкови-герої. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chytomo.com/issued/rosijska-knizhкова-propaganda-banderivci-nacisti-i-stryelkovi-geroii>
20. Чеський україніст: Страх з бандерівців – це робота російської пропаганди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.informnapalm.org/cheskyj-ukrayinist-strah-z-banderivtsiv-tse-robota-rosijskoyi-propagandy/>